

FILOZÓFIAI REFLEXIÓK A KÉSŐROMANTIKUS
POETA PHILOSOPHUS MADÁCH IMRE
EMBER- ÉS VILÁGGYŰLÖLETÉRŐL

MÁTÉ ZSUZSANNA

Platón szerint a művészet nem más, mint a tökéletlen látszatvilág még silányabb utánzása¹. Varázslatos hatása rendkívül veszedelmes, hiszen mindenfajta tisztátalan élvezetekkel a „léleknek az értéktelen részét élesztgeti”, a „szeszélyes kedélyt”, elhomályosítva a lélek magasabb rendű, gondolkodó részét.² Ión dialógusában a költészetet, a tragédiát, a komédiát vagy Homérosz műveit élvezők gyöngeségükben szeretnek nevetni és gyakran könnyeket ontani. A többnyire ellentétes érzelmek által keltett lelkiállapotok bonyolultsága és ellentmondásossága megzavarja, sőt meg is ronthatja az értelmüket. Dialógusában Szókratész éppen erre mutat rá, amikor Iónt, a Homéroszt szavalót arról faggatja, hogy 'vajon eszénél van-e vagy magán kívül', amikor előad egy-egy részletet a költőtől és vajon nem ugyanezt a hatást látja-e a nézőkön? Majd bebizonyítja számára, hogy sem az előadó, sem a néző nem marad 'józan' e művek érzelmi hatásának, a műalkotás általi elvarázsoltság következményeképpen.³ Az *Állam X. könyvében* a művészet öncélú utánzása hasonlóan együtt jár a művészetet élvezők öncélú érzelmi élményeivel, és különösen a tragédia és a komédia az, amelyek mint „veszedelmes művészetek” megronthatják az emberek értelmét, rosszabbá és szerencsétlenebbé téve őket, mivel a szenvedélyeket és az érzelmeket megnövelve azokat uralkodóvá teszik az értelmük felett.⁴ Platón tulajdonképpen a művészet dionüszoszi arculatának a veszedelmességét állítja és a műélvező érzelmi azonosulását – pszichológiai szempontból – nagyon is valóságosnak tartja.

Megjegyzem: amíg Platón a tragédia, a komédia és a költészet által gerjesztett érzelmeket az értelem megrontóinak véli, a hatásfolyamatban a befogadó

---

¹ „az utánzó művészet, amely maga is haszontalan, egy másik haszontalannal lép frigyre, csak haszontalan ivadékokat hozhat világra.” Platón: *Az Állam. X. könyv.* /603b/ In. *Platón Összes művei.* Második kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

² Platón: *Az Állam. X. könyv.* /605b/ In. *Platón Összes művei.* Második kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

³ Platón: Ión. /535/. In. *Platón Összes művei.* Első kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

⁴ Platón: *Az Állam. X. könyv.* /606d/ In. *Platón Összes művei.* Második kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

immanens állapotát, azonosuló voltát hangsúlyozva, addig *Arisztotelész Poétikájában* a katarzis lényege pontosan ennek az érzelmgazdagságnak, – illetve ezen belül – a tragédiában megnyilvánuló szenvedélyeknek és érzelmeknek az intenzív és immanens átélése. Majd a katartikus átélés során és az az utáni megkönnyebbült állapot nemcsak a zavaró érzelmektől való megtisztulást jelenti, hanem azt is, hogy a befogadó a műalkotáson keresztül megismeri és a hatás után tudatosítja, tudatosíthatja e (többnyire) negatív szenvedélyeknek és érzelmeknek a pusztító hatásait.⁵ Tágabban értelmezve *Arisztotelészt*: a műalkotás lehetőséget kínál az érzelmi megismerésre és az érzelmek megismerésére is. Némi kerülővel ugyan, de *Arisztotelész* részben a platóni alap gondolat igazolását is adja, azt, hogy az érzelmek valamiképpen megrontják az értelmet, éppen ezért hangsúlyozza – kitüntetetten a tragédia katartikus átélése révén – a megtisztulás folyamatát, a megszabadulást, így a hatás után a negatív szenvedélyek és érzelmek romboló jellegének a tudatos felismerését, mely arra hivatott figyelmeztetni a befogadót, hogy a való életben tartózkodjon ezektől vagy tudatosan irányítsa, szabályozza azokat. Hiszen, ha a való életben az igazságot keressük, óvakodnunk kell az érzelmi befolyásolástól – idézve a *Retorika* 1354a, 1377b és 1378b passzusát –

„*Nem szabad ugyanis megfertőzni a bírót azáltal, hogy haragra, gyűlöltre vagy százalomra indítjuk.*” „*Mert nem látják egyformának ugyanazt azok, akik szeretnek és akik gyűlölnek, sem haragvók, sem jóindulatúak, hanem vagy teljesen, vagy fontosságát tekintve másnak.*” „*Az érzelmek azok a tényezők, amelyek megváltoztatják az emberek ítéleteit, (...).*”⁶

A filozófia valamint az esztétika történetében a hagyománnyal való – a gadameri felfogásban értelmezett – dialogizáló viszonyban állva felfedezhetjük a hagyományban konstruálódó rejtett 'beszélgetést' is. Így nem a konkrét hatástörténeti viszonyokat emelem ki tanulmányomban, hanem a meglátható

---

⁵ A mű katartikus hatása megtisztítja az embert a félelemtől, a negatív szenvedélyektől és érzelmektől. Pozitív mechanizmusában úgy, hogy bemutatja e káros szenvedélyek és érzelmek pusztító hatásait, hiszen az embereket úgy lehet valamiről meggyőzni, ha az felkavarja az érzelmeiket. Majd a befogadó az intenzív átélést követően, a műalkotás hatásának eredményeképpen megszabadul az irigységtől, a gonoszságtól, a hatalomvágytól, a tisztátalan gyönyöröktől és egyéb lélekpusztító szenvedélyektől és érzelmektől. A katarzis tehát a lélek gyógyítója is. Ugyanakkor egyfajta negatív erkölcsi szintről, a lélek és test, egyén és közösség megbomlott harmóniájából a pozitív erkölcsi és lelki megtisztulás, az egyensúly állapotába is emeli a befogadót és így módon az ember éthoszát is megragadja.

V.Ö.: *Arisztotelész: Politika*. Budapest, Gondolat, 1994. /1342a/; *Arisztotelész: Poétika*. /XIII-XIX./ In. *Arisztotelész: Poétika, kategóriák, hermeneutika*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1997.

⁶ *Arisztotelész: Rétorika*. Budapest, Gondolat, 1982. /1354a, 1377b, 1378b/

igeneket és nemeket, mint egyfajta 'rejtett' dialógust, a műalkotás azon – *Arisztotelész* katarzis-fogalmát a fentebb értelmező – sajátosságánál fogva, mely szerint a műalkotás lehetőséget kínál az érzelmi megismerésre és az érzelmek megismerésére is. A továbbiakban *Platón* és *Arisztotelész* néhány előbbieken vázolt gondolatát állítom szembe a jénai német romantikus esztéták egyes megállapításaival, majd e programatikus teóriák és *Madách Imre* – mára teljesen elfeledett – lírája közötti analógiákat mutatom be, ezután e lírában konstruálódó és e lírából megismerhető gyűlöletnek a romantikus két-világok közötti létezési sajátosságaira térek rá, másrészt a szuplementer jellegére, majd a madáchi gyűlölet valamint az undor elkülönböződésére, és végül *Az ember tragédiájára* utalok a gyűlölet hiányát jelezve.

A *platóni* állítás – az érzelem az értelem megrontója – és az *arisztotelészi* következtetés – az érzelem befolyásolja és megváltoztatja ítéleteinket, cselekedeteinket, így eltéríthet bennünket az igazságtól – 2300 év múlva, a romantika korában az ellentettjére fordul, hiszen ekkor a ráció, az értelem, az ész már nem elégséges az élet igazságainak felfedésére, hanem éppen az irracionális, és e mellett kitüntetetten az érzelem az, mely önmagunk belső igazságainak, a másik hiteles megismerésének az egyik legjobb útmutatója lesz. Az ész helyett a megélt, a hiteles és őszinte érzelem válik az egyik legfontosabb értékévé, hatásában átjárva a személyes életet, a művészetet és a gondolkodást. Másrészt az ellentettjére fordul az a *platóni* állítás is, mely szerint a művészet nagyon is silány filozófia, hiszen a romantikus jénai esztéták teóriáiban a művészetet, kitüntetetten a költészetet a legszorosabb belső kapcsolat fűzi a filozófiához.⁷ Harmadrészt *Platónnak* az a megállapítása, hogy a műalkotásban az ellentétes érzelmek által keltett lelkiállapotok bonyolultsága és ellentmondásossága megzavarja, sőt meg is ronthatja az emberi értelmet, szintén az ellentettjére fordul ekkor, és nemcsak a romantikus művészet pragmatizmusában, hanem ezzel párhuzamosan a teóriában is. A romantikus művészek szinte tobzódnak az ellentétek, így az ellentétes érzelmek arzenáljában is⁸, de ez a káosz csak látszólagos, magyarázza *A.W. Schlegel* a XIX. század első évtizedében, hiszen éppen így, a minden ellentétes dolog bensőséges egybeolvasztásával sejtetheti meg a művész 'az egy minden és minden egy' – megjegyzem *spinozai* illetve még távolabbról *Hermész Triszmegisztoz-i* – alapelvét, melynek révén a művész és a művészetet

---

⁷ Weiss János: A poézis magyarázatai és a művészetkritika lehetősége. In. *Pro Philosophia* Füzetek, 2005. 44. szám, 15–16. o.

⁸ A.W. Schlegel szerint a romantikusok kedvüket lelik abban, hogy a minden ellentétes dolgot: „természetet és művészetet, költészetet és prózát, komolyságot és vidámságot, emlékezést és sejtést, szellemet és érzékiséget, földit és istenit, életet és halált”, szenvedést és örömet a legbensőségebben egybeolvasztanak.

A.W. Schlegel: A drámai művészetéről és irodalomról. In. A.W. Schlegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Budapest, 1980. 626–627. o.

élvező közelebb juthat a világmindenség titkához, A.W. Schlegel szerint a valóság látszólagos diszharmóniája után a világegyetem „*elragadó harmóniájához*”.⁹

A korai német (jénai) romantikus esztétáknak a platóni gondolatokra vonatkoztatható 'nemei' után a további gondolatkörben néhány 'igent' vázolnék, mivel a német esztéták teoretikus és programadó gondolataiknak a megvalósultsága éppen egy magyar költő-filozófus, a későromantikus *Madách Imre* életművével illusztrálható leginkább a magyar irodalom történetében, a művészet, szűkebben a költészet pragmatikus oldaláról nézve. A *Schlegel*-testvérek és *Schelling*, valamint a körhöz kapcsolódó *Novalis* metafizikus alapproblémája az, hogy miképpen oldható fel az ember és a világ diszharmóniája, a romantika korában megtapasztalt reális és eszményi kettészakítottasága miképpen hidalható át. Axiómaként állítják a jénaiak, hogy erre csak és kizárólagosan a művészet, ezen belül kitüntetetten a költészet képes. A felvilágosodás és a francia forradalom után egyfajta csalódottsággal megtapasztalt elidegenedett tendenciák ellenére is hisznek az ember és a világ harmonikussá váló kapcsolatának a lehetőségében, a művészet, illetve a költészet humanizáló, profetikus és az életet is átpoétizáló küldetésében. A *Schlegel*-testvérek *Athenaum*-töredékeiben a költészet lesz a közönséges valóságon való túlemelkedés útja, a szépet, a morálist, a szellemit és a transzcendens lényegét egyaránt hordozó és kitágított eszköze, a világ és az ember közötti diszharmónia feloldó kiegyenlítésének egyetlen módja és így egyben képes arra is, hogy az életet és a társadalmat is költőivé tegye¹⁰.

A romantikus művész egy más, magasabb világra mutató „*költő-filozófus*”, „*filozófus költő: próféta*” – a 249. és 451. töredékre utalva¹¹. Ez a típusú alkotói attitűd a XIX. századi magyar irodalom történetében a poeta-philosophus *Madách Imre* életművében valósult meg leginkább, mivel drámáit, a mára teljesen elfeledettnek tekinthető körülbelül 300 költeményét és *Az ember tragédiája* drámai költeményét ez a homogenizáló reláció fűzi a filozófiához. *Friedrich Schlegel* az *Eszmék* gyűjtőcímet viselő aforizmáira utalva: széthasadt világunkban a költészet képes arra, hogy művészetet, filozófiát, tudományt (például a fizikát), művelődést, morált és vallást egyesítse¹², és ennek a pragmatikus elképzelésnek legszemléletesebb magyar

---

⁹ A. W. Schlegel: A drámai művészetéről és irodalomról. In. A. W. Schlegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Budapest, 1980. 583. o.

¹⁰ A. W. Schlegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Budapest, 1980. Athenaum-töredékek, Nr. 116.

¹¹ A. W. Schlegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Budapest, 1980. Athenaum-töredékek, Nr. 249. és 451.

¹² F. Schlegel: *Eszmék*. /4., 16., 22., 34., 46., 62., 65., 111. aforizma/ In. A.W. Schlegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Budapest, 1980.

irodalmi megvalósultsága *Az ember tragédiája*. Novalis Töredékeiben a romantikus költő „mindentudó, kicsinyben egész világ”, az élet értelmének „kitalálója”, művészete pedig az eszményi világa felé irányuló sóvárgás.¹³ Madách *Tragédiájának* alapkérdése hasonlóan az élet és a létezés értelmének megtalálására irányul, *Lucifer*ként folytonosan megkérdőjelezve azt, *Ádám*-ként újra és újra meglelve és elveszítve, hogy végül az *Úr* adja vissza azt.

A költészet – a reális és az eszményi közöttiségében – lehet romantikusan sóvárgó és vágyódó, ahogy például Novalis költészetében, lehet – teoretikusan – egy schellingi ‘szabad lebegés’ a reális felett. Vagy lehet – többek között – a Schlegel-testvérek *Athenaum*-töredékeinek 238. darabjára is utalva, egy olyan „transzcendentális költészet”, „melynek alfája és ómegája az eszményi és reális viszonya”.¹⁴ A további variációkra és a magyar irodalomra tekintve – a romantikus költészet a reális és az eszményi két-világában – lehet hol szenvedélyesen lelkesedő, buzdító, életigenlő az eszményi és a vágyott elérhetőségének feltételezésében (és itt gondolhatunk *Petőfi* verseinek többségére), de éppígy lehet csalódott és pesszimista, az embert és a világot megvető, az eszményi elérhetetlenségének, a vágyott megvalósulatlanságának tudatában (mint például *Vajda János* számos költeményében). Madách *Imre* lírájában és *Az ember tragédiájában* mindkét viszonyulást és ennek újabb variációit is megtalálhatjuk, azzal a megszorítással, hogy verseinek többsége az eszményi, a harmonikus elérhetetlenségéről vall, így a két és fél évtizeden keresztül ívelő lírája összességében még pesszimistább, mint a *Tragédia*. Kevés az olyan költeménye, amelyet egyfajta kiegyenlítődésként interpretálhatunk, mint az *Életbölcesség* verse (és a *Számoltam magammal* költeménye említhető még meg), amelyben életbölc az, aki felismerve az eszményi megvalósulatlanságát, megpróbálja feloldani az eszményi és az eszményiben való csalódás végletes ellentmondásosságát, mintegy a kettő ellentétes feszítettsége közé helyezve a megélhető és elérhető realitást:

*Az ifjú lélek ha világba lép,
Mint nap, fényárban lát mindent körében,
Míg végre eszmél s látja, hogy mocsár,
Miről lopott sugár reng gazdag ékben.
Boldog, ha megbékélve a világgal,
Tovább raguog s nem gondol a mocsárral.*

---

¹³ Novalis: Töredékek. In. *A romantika*. Budapest, 1965. 144–145. o.

¹⁴ A.W. Schlegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Budapest, 1980. Athenaum-töredékek, Nr. 238.

Az ifjú lélek ha világba lép,
Azt tartja, Isten mása minden ember,
Míg végre eszmél, s látván, hogy nem az,
Ördögnek nézi csalt kebel dühével.
Boldog, ki megbékélve a világgal
Sem ördögöt, sem angyalt nem keres már.

Az ifjú lélek ha világba lép,
Csillagnak tartja a lány szerelmét,
Órjögve küzd, kételkedik, remél,
Míg eszmél s porban látja istenségét.
Boldog, ki megbékélve a világgal,
Csillag helyett beéri jó parázssal.

A rezignált megbékülés helyett azonban számos más versében – a *Három feljajdulás; A rab utolsó útja; Az utolsó ítélet; Zsibvásáron* (1857); *Isten keze, ember keze; Visszapillantás; Hit és tudás* (1856); *Éjféli gondolatok* (1857) és kiemelten a *P. barátomhoz* (1857) címűekben valamint a *halál költészete* (1857) ciklus és az *Egy örült naplójából* (1864)¹⁵ című epigrammagyűjtemény darabjaiban – és nem utolsósorban *Az ember tragédiájában* (1859–1860) a gyűlölet és annak rokonérzelmei, így az undor, a megvetés helyeződik a reális és az eszményi, illetve annak – *Madách* poézisében – módosult két-világ variációi közé: így a Van és a Vágyott, a diszharmonikus és a harmonikus, az értéktelen és az értékes, a hamis és az igaz, a látszat és a valódi, a bűn és az erény, a torzan megvalósult eszmék és a nagyszerű eszmék, az ember alkotta világ pokla és az Isten által teremtett, édeni földi világ valahai harmonikusságának két-világai közé. E versekben a gyűlölet ontológiai alapja e fentebb felsorolt két-világok kettészakítottsága, egyben jelezve e gyűlölet szupplementer természetét, hiánypótló funkcióját is. Éltetője e későromantikus gyűlölet-

---

¹⁵ A költemények keletkezési időpontja bizonytalan, nagyobb részt csak hozzávetőleges és a magánéleti párhuzamokból vagy a levelezésből következtetett. A versek kronológiája azért bizonytalan vagy sok helyütt ismeretlen, mert a versek megjelenési adatai csak azok kis hányadához köthetőek, így a *Lantvirágok* serdülőkori kötet (1840) és 15, a lapokban megjelent költemény keletkezési időpontja ismert teljes bizonyossággal. A versek kézirataira Madách Imre nem írt keltezést, költeményeinek nagyobb részét 1864 elején tematikus ciklusokba csoportosította az úgynevezett „bőrbe kötött költeményes kéziratkötet” számára és jó néhány költeményt át is írt közülük, kiadatásukat tervezve. Ilyen átírás az *Egy örült naplójából* epigrammagyűjtemény is, mely átírás alapja a *Csak tréfa* című, 1844 körül keletkezett drámája. Az általam felsorolt versek zárójelben megjelölt keletkezési idejét Radó György és Andor Csaba határozta meg, a többi keletkezési időpontja ismeretlen. V.ö.: Radó György – Andor Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika*. Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2006.

nek az, hogy Madách, mint költő, mint lírai alany a valódi világ állapotát elutasítja, ugyanakkor a valamilyen szempontból értékesebbnek tartott vágyott világ elérhetetlenségét és a megvalósíthatatlanságát tapasztalja, így e szakadék a helye és egyben a gerjesztője is e romantikus gyűlöletnek. E szakadék, mint a gyűlölet ontológiai helye szuplementatív természetű, pótolja mind az elutasított realitást és pótolja a megvalósíthatatlan magasabb világot is. A realitás világa, az emberek által alkotott világ nem olyan, amilyennek lennie kellene, vagy amilyen lehetne az isteni teremtés vagy a nagyszerű emberi eszmék és eszmények által, illetve, ahogy minden érzelem, valamely kiértékelésen, gondolkodásmódon alapul, így a realitás világának negatív értékelésén és a magasabb világ értékeinek állításán. A *madáchi* gyűlölet – ’az érted haragszom, nem ellened’ nyelvi kliséit parafrázálva, az ’érted gyűlöllek, nem ellened’-ként interpretálható. Így e gyűlöletnek a morálra és az értékességre való vonatkoztatása érvényesül, ha negatív is. A költő gyűlöli a számára torzónak vált valóságot, és ez különösen az 1856-ban és az 1857-ben írt verseiben a feltűnik. Költeményeinek naplószerű önvallomás-jellegét tekintve ez nem véletlen, hiszen a veszített szabadságharc, a reformkor nagyszerű, ámbár megvalósulatlanul maradt eszméi, majd a börtönben töltött év (1852–1853), a válás a hűtlenkedő feleségtől (1854) élettapasztalatai a végletekig felfokozhatták ezt az érzelmet, így egyaránt gyűlöli a küzdelemnélküli megelégedést, mely a „*por közt nyugton hizlalja magát*” (*A rab utolsó útja*); a nő csalfaságát, hiszen az „*Angyal-arc poklot takar*” (*Három feljajdulás*); az Isten nevével kérédkedő hamis hitűeket (*Az utolsó ítélet*); a kicsinyes korlátokat, az emberi kisszerűséget, a kalmárszellemet (*Zsibváráson, Isten keze, ember keze*), a „*kérkedő bűnt*” (*Éjféle gondolatok*); a morális törpeséget (*P. barátomhoz*), az ember természetrombolását, és a legkülönbözőbb emberi gyarlóságokat. Gyűlöli az embert, mert a gyarló ember nem tudja megvalósítani azt, amit szerinte meg kellene valósítania, ami potenciálisan a romantikus embermivoltban benne rejlik. Szemben a jénai romantikusokkal, fél évszázaddal később a két-világ kettészakítotttságát mondja ki fentebb felsorolt verseiben.

„*Megszakadt a mindenség gyűrüje
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy úrt át sem tudja szállni
Isten gondja és emberremények.*

(Hit és tudás)

„*Elhervad, kipusztul Isten szent világa,
Jó helyébe ember dőre alkotása.
S édenünk helyett, mit földön Isten alkotott,
Emberkéz alkotja számunkra a poklot.*”

(A halál költészete)

E diszharmonia és kettészakítottság révén *Madách* ember- és világgyűlöletének megsemmisítő jellege egészen konkrét formát ölt némely versében. Itt csak egy példát hozva, az *Egy őrült naplójából* a 29. epigrammát, melyben egyetlen megoldást lát, az emberiség kiirtását és egy újrakezdést:

*„Mit nékem az egész emberiség,
Nem vágom meg miatta ujjamat,
De hívjatok kiirtani, megyek
S kivégezem végül enmagamat;
Hogy újra Isten légyen már az úr,
És éden kertje újra felvirúl.”*

Hasonlóan a *P. barátomhoz* című *Szontágh Pál*hoz írt költeményében az egész föld isten általi elpusztítását csak azért véli meg nem történni, mert:

*„Tréfának nézi Isten is e földet,
Tréfának embert, amit rajt mivel,
Különben a szép mindenség köréből
Rég mint fekélyt úgy lökte volna el.”*

(*P. barátomhoz*)

A gyűlölet érzelme egy kettős referenciát foglal magába, vonatkozik a gyűlölet tárgyára és a gyűlöletet átélő énrre egyaránt, így lényegét tekintve egyszintű, mellérendelő és intencionális természetű. Ebben a viszonyban a gyűlölt tárgy és a gyűlölködő alany mintegy együtt van, de ezt a 'bensőséges' bevonódást, ezt az 'involválva lenni valamiben' állapotot, és ezt az egyszintűséget ki kell érdemelni, legalábbis a későromantikus *Madách Egy őrült naplójából* 12. és 13. darabját értelmezve. Ha nincs meg ez az involvált egyszintűség, mint a gyűlölt tárgy révén a gyűlölködő alany személyes jellegű bevonódása ebbe a viszonyba, akkor egy felsőbbrendűséget és kívülállóságot kifejező, fölrendelt, bár intencionáltságát megőrző undor van csupán:

12.

*„Megmondom e kor embere minő :
Házasságrontó, szerelemszövő.
Tanácsban dús, tettben szegény Lázár,
Ebédhez gyors, éheshez késve jár.
Halottnál sir, de inségnél siket,
Más örömén sir, más baján nevet.
Virágot is csak érdekből nevel
Hogy legszebb díszében törhesse el,
A kis bárányt levágni rendeli,
De vérét folyini mégsem nézheti.
Köszönt négy cifra lónak, s hogyha jó
Isten számaron, megtagadja ő.”*

*Felrugja az embert, mint az ebet,
De azt hiszi, hogy mindent jóvá tett,
Ha öndicsőségére szobrot rak
Sirjára az egykor felrugottnak.
Az emberen mert ember nem segít,
S ha mégis adja gyér filléreit
Isten nevében adja, attól vár
Jutalmat, mit koldus nem adhat már.
Tál vízben nézi a tengervihart,
Színpad díszitményén a regghajnalt.
Valódi vést nem bírna lelke el,
Szabadban meg hives szél fú reggel.
De egy szívemnek mégis vigasza :
Hogy jobb az ember sohsem is vala.*

13.

*Halovány erényök, halvány bűnök,
Az színlés csak, nem feláldozás;
Sírnak rajtad, hogyha bajba estél,
Imádkoznak s cselekedjék más.
De nem is rabolnak vakmerően,
Lopnak csak mosollyal ajkukon,
Nem gyilkolnak férfias nyíltsággal,
Gombostűkkel szurkálnak agyon.
Lennének jók, hogy szerethetném, vagy
Gyűlöletre elég gonoszak,
És becsülni tudnám jóban, rosszban,
Erejeért akaratuknak.
Míg így undorral köpöm ki őket,
Oly émelgyően lágymelegek,
És kerülöm leverő unalmát
Egyhangú, kicsinyes körüknek.”*

Tehát a gonoszság akkor méltó *Madách*, a költő gyűlöletére, ha ez nagyszerű gonoszság, ha a gonoszság mögött, – ahogy a jóság mögött is – erő és akarat van, mert ezek megléte kiérdemli a gyűlölet 'bensőséges' relációs egyszintűségét a tárgy és az alany között. Pedig *Madách* nem is olvashatta *Nietzschét!* De a gyűlölt tárgy kiserősége csak egy 'csökkentett értékű' gyűlöletet érdemel, egy a gyűlölettel rokon, felsőbbrendű és kívülálló viszonyulást, az undort és/vagy az utálatot. Ha nincs relációs egyszintűség a gyűlölt tárgy és a gyűlölt alany között, ha nincs a gyűlölt tárgy gonoszsága mögött nagyszerű erő és akarat, akkor nem közösködik a gyűlölete tárgyával, nem kapcsolódik e tárgyhoz, hanem egy felsőbbrendű utálatot érez, egy visszautasítást. Így például az *Egy örült naplójából* a 26. epigrammájában is:

*„El, el, ne lássak emberalakot,
Elutálnám az Istent általa,
Kiről azt mondják, hogy hatod napon
Saját képére embert alkota.”*

Lehetséges, hogy a *Tragédia* megírásának időszakára (1859–1860) *Madách* az indulatszerű hévvel írt versek révén szinte megszabadult a gyűlölet érzelmének destruktív és öndestruktív feszültségeitől, hiszen ennek intenzív megélését objektíválta e néhány költeményében, más szóval: kiírta magából gyűlölködéseit¹⁶. Kiírta magából, hiszen a *Tragédiában* nincs gyűlölet, a gyűlölet érzelmének nagy intenzitású involváltsága elapadt. Helyette egyrészlől a 'cselekvő' ádami lelkesedések és csalódások sorozata, valamint reflektálóként és a történések értelmezőjeként a kívülálló (ádami) undor és az utálat kapott helyet, másrészlől pedig a szintén kívülálló luciferi megvetés és gúnykacaj az ádami lelkesedéseken. Talán a *Tragédia* megírásakor *Madách* elgondolkodott a verseiben megnyilvánuló ember- és világgyűlöletének természetén, arról, hogy gyűlölete a világ valódi állapotának elutasításán alapul, melyet valamely értékesebb világ ideája kísér, és feltételezhetően azon is, hogy úgy lehet úrrá gyűlöletén, úgy lehet 'életbölc' egy lelki megelégedettség birtokában, ha megkérdőjelezi ezen ideákat. Innen nézve az ideáknak és az ideák megkérdőjelezésének a gyűjteménye a *Tragédia*, pontosabban azon belül az álomszínek: az ádami hit az emberi nagyszerűségben, az ember 'enistenségében', a világjobbító eszmékben, melyek „előbbre viszik az embernemet” és ezen ideák folytonos megkérdőjelezése *Lucifer* révén, aki az ember báb-, és féreg-voltát állítja, az isteni teremtés és benne az emberiség létezésének az értelmetlenségét, megmutatva az eszmék torz megvalósulásait. *Madách* az álomszínekben *Ádám* és *Lucifer* egyszerre, aki egyszerre állítja és kérdőjelezi meg a magasabb világ ideáit.

Visszatérve a jénai romantikusokkal azonos alapproblémára, arra, hogy miképpen oldható fel az ember és a világ diszharmoniója, a reális és az eszményi kettészakítottsága miképpen hidalható át, illetve a jellegzetes madáchi kétvilágok között van-e átjárhatóság. *Madách* válasza kettős és ellentétes, ahogy egyébként az egész művet áthálózzák ezek az ellentmondásos együttlévő-

---

¹⁶ Az élményeket követő azonnali (naplójellegű) versírási technikából az következik, hogy *Madách* legtöbb emberi élményét azonnal 'művészi élménnyé' szerette volna alakítani, és innen (is) eredeztethető az, hogy szinte a dilettáns költő módján 'összenőtt' azok élményanyagával. *Madách* a versírás során túlságosan közelmaradt az alkotást kiváltó külső (majd belsővé váló) élményanyaghoz, az érzelmi élményekhez, innen a túlfűtöttség és a gyors tempójú alkotás, így a versek gondosabb megformáltsága csak ritkán történhetett meg. *Madách* nem volt lírai formateremtő tehetség, sőt, ennek egy alapvető bázisa, a nyelvi és a poétikai megformálás technikája jelentette számára a legnagyobb problémát. A megformáltság 'sikerületlenségeit' hevülettel, érzelmi túlfűtöttséggel helyettesítette számos költeményében, melynek eredményeképpen viszont érzélgős, idejétmúltan szentimentális, sokszor patetikus hangú vagy indulatos, és sokszor konvencionális képalkotással bíró költemények százaai születtek. Nem véletlen, hogy az a néhány költeménye a 'jobbán sikerültebb' a kb. 300 verséből, amelyekben az intenzív érzelmi hevület és az érzélgősség hiányzik, így például a realiztikus miniatűrök, a panteista versek illetve a vitázó-érvelő szövegtípusú költeményeket említhetem meg. V.ö.: Máté Zsuzsanna: *Madách Imre elfelejtett verseiről* – Palócföld, 2007. április 101-114. o.

ségek¹⁷. Egyrészt az álomszínekben a két-világok kettészakítottóságára nem lát megoldást: itt az értéktelen, a diszharmonikus, az eszmék torz megvalósulása és az ellentettjükre való fordulása, az ember állati szintre süllyedése, a létezés értelmetlen volta válik realitássá, így a két-világ közötti szakadék élteti az ádami utálatot és a luciferi megvetést egyaránt. Másrészt a záró szín végén, amikor az álomszínekben megjelenített vég után az Úr egy másfajta történelem megélésének a jövőbeli lehetőségét mutatja meg Ádámnak, itt a jénaiakhoz hasonló megoldást láthatunk, hiszen a költészet és a dal lesz a (madáchi) két-világ összekötője, az 'égi szó' – a nő segítségével – ezen keresztül szűrődik át:

„Ádám
*De, óh, Uram! Ki fog feltartani,
Hogy megmaradjak a helyes uton?
Elvontad tőlem a vezérkezet,
Hogy a tudás gyümölcsét ízlelém.*

Az Úr
*Karod erős – szíved emelkedett:
Végetlen a tér, mely munkára hív,
S ha jól ügyelsz, egy szótat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettődus életed
Zajában elnémul ez égi szó,
E gyöngye nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.
E két eszközzel álland oldaladnál,
Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,
Vígasztaló, mosolygó géniusz. –”*

---

¹⁷ Úgy vélem, hogy az esztétikai átfarmálás lényeges elve: a 'kettő az egyben' és az 'ellentétes együttlevőségek' érvényesülése, mely nyitottá és többértelművé teszi a Tragédiát. E bipoláris együttességek a Tragédia szinte valamennyi szegmentált elemében fellelhetők. Funkciójuk, hogy a gondolkodtató erőt és a befogadás folyamatának vibráló többértelműségét, az esztétikai hatás feszültségét folytonosan fenntartják. V.Ö.: Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus.* (Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról). Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár VI., 2004. Miskolc, Bíbor Kiadó)